

زیارت حرم مطهر امام رضا (ع) و جایگاه آن در عصر صفوی^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۰۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۱۰

کد مقاله: ۲۰۰۵۲

آمنه مافی تبار^{۲*}

چکیده

زیارت همواره در میان مسلمانان به ویژه شیعیان محل توجه بوده و ایرانیان نیز به صورت خاص نسبت به آن تعلق خاطر داشته‌اند. در این میان، استقرار بارگاه رضوی در ایران و در مشهدالرضا، امکانی فراهم می‌کند که بتوان در داخل مرزهای ایران نسبت به این امر اقدام نمود. نکته آن است که مسئله زیارت و تشریف معنوی به بارگاه امامان معصوم (ع) از دوره صفوی، به عنوان یک سرآغاز تاریخی مورد استقبال بیشتری بوده است. با هدف غور در این موضوع، زیارت مضجع شریف امام رضا (ع) به عنوان مورد پژوهی انتخاب شد و پرسش آنکه زیارت بر چه مفهومی دلالت دارد و تشریف به مرقد مطهر امام رضا (ع) در نگاه پادشاهان عصر صفوی چگونه تعریف می‌شده است؟ جهت جامعیت بحث باید در نظر داشت که زیارت شیعیان از مزار امام رضا (ع) در نگاه دیگری (یک فرد خارجی غیرمسلمان) چگونه بوده است؟ این مقاله توصیفی - تحلیلی با رجوع به مستندات تاریخی شکل گرفت. نتیجه نشان داد که حکما و زعمای عصر صفوی به نیت گوناگون نسبت به توسعه و رونق حرم رضوی اقدام نمودند و به زیارت آن شتافتند. امری که رویکرد و نگاه مردم زمانه را نیز تحت-الشعاع قرار داد و بر رغبت و میل ایشان به زیارت افزود. این موضوع به کرات در متون تاریخی و حتی سیاحتنامه‌های جهانگردان خارجی مورد تذکر قرار گرفته است.

واژگان کلیدی: زیارت، حرم امام رضا (ع)، عصر صفوی، مستندات تاریخی

۱- این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی نگارنده با عنوان «بازیابی شاخصه‌های مکتب هنر رضوی از منظر تحلیل طرح و نقش تعدادی از روپوش‌های پارچه‌ای مرقد مطهر امام رضا (ع)» در دانشگاه هنر است.

۲- استادیار، عضو هیأت علمی گروه طراحی پارچه و لباس، دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر، تهران، ایران.

۱- مقدمه

زیارت، عمل مقدسی است که فرد زیارت‌کننده را از محیط جدا می‌کند و به عالم دیگر پیوند می‌دهد. آرامشی به همراه می‌آورد که خود، نیل به مقصود است. رسیدنی که در لحظه طلب کردن دست می‌دهد و نمود کاملی از تجلی حضور است. امکان زیارت امام هشتم شیعیان، حضرت رضا (ع)، آن هم در داخل مرزهای ایران، موهبت نابی است که نصیب اهالی این سرزمین شده است. پناهگاه امنی که در طول تاریخ، مأمین اشتیاق ایرانیان به اهل عصمت و طهارت و نمودگار مذهب شیعی ایشان شده است. با این وجود، توجه به این میراث مقدس از دوره صفویه وجه مشخص و مبرزی به خود می‌گیرد که کمتر از نگاه معنوی و معرفتی محل پژوهش بوده است. با این مقدمه، پژوهش حاضر می‌کوشد با تبیین مفهوم زیارت و کارکرد آن، اهمیت زیارت حضرت رضا (ع) را در عصر صفوی دنبال کند و آن را از دریچه چشم سیاحان خارجی مورد بررسی قرار دهد بنابراین پرسش این مقاله آن است: زیارت بر چه مفهومی دلالت دارد و تقدس و تشریف به مضجع شریف امام رضا (ع) در نگاه پادشاهان عصر صفوی چگونه تعریف می‌شده است؟ افزون‌براین، زیارت شیعیان از مزار امام رضا (ع) در نگاه دیگری (یک فرد غیرایرانی غیرمسلمان) چگونه بوده است؟ برای پاسخ به این مسئله، شیوه توصیفی - تحلیلی مورد استفاده خواهد بود و مستندات تاریخی از جمله سفرنامه‌های سیاحان خارجی عصر صفوی در ایران مطالعه می‌شود تا مصادیق نگاه دیگری تبیین گردد. در لزوم انجام این پژوهش باید اشاره داشت که مطالعه پیشینه تحقیق نشان می‌دهد؛ توجه هم‌زمان به مضامین معنوی، تاریخی، سیاسی و اجتماعی در زیارت مضجع شریف رضوی موضوع مغفولی است که در این مقاله با محوریت عصر صفوی مورد مذاقه قرار گرفته است؛ هرچند باید به مقاله «سفر زیارتی پادشاهان صفوی» از محمدعلی رنجبر اشاره کرد که در فصلنامه تاریخ اسلام به چاپ رسیده (۱۳۸۲) یا همینطور از مقاله «شاهان صفوی و زیارت» نوشته حسین ایزدی در فصلنامه شیعه‌شناسی یاد کرد (۱۳۹۱) که هر دو مورد، سفرهای زیارتی پادشاهان آن عصر را به بحث و فحص گرفته و از خلال آن به زیارت ایشان از بارگاه مطهر رضوی پرداخته است. زهرا طلایی نیز در فصلنامه پژوهش‌های تاریخی و با عنوان «سیاست مذهبی صفویان و پیامد آن بر توسعه موقوفات حرم امام رضا (ع)» به زمینه‌های رشد و توسعه حرم رضوی در عهد صفوی اشاره می‌کند (۱۳۹۷). بدین ترتیب مقاله کنونی جهت اشراف بر تمامی ابعاد مذکور در ابتدا به زیارت و مفهوم آن می‌پردازد سپس با نگاهی گذرا زیارت بارگاه رضوی را در گذر ایام مورد بحث قرار داده و بر عصر صفوی و اقدامات پادشاهان صفوی به عنوان یک زائر و واقف تمرکز می‌کند. در آخر این موضوع را منظر سیاحان آن عصر به چالش می‌گیرد و نتیجه را عرضه می‌کند.

۲- زیارت و مفهوم آن

ویژگی دوگانه مناسک، مبنی بر تمایز با دیگر کنش‌ها و رفتارهای عادی روزمره از یک سو و تنیده بودن در رفتارها و کنش‌های عادی روزمره از سوی دیگر، تعریف آنها را با ابهام روبه‌رو می‌سازد. اما این ابهام نمی‌تواند دلیل انکار وجود این کنش‌های ویژه باشد. این ابهام سبب شده که به جای عرضه یک تعریف کلی برای مناسک، بیشتر به عرضه ویژگی‌های مشترک آنها همچون سنتی بودن، نمادین بودن، تکراری بودن، کلیشه‌ای بودن و... پرداخته شود. (تقی‌زاده داوری و بابایی، ۱۳۹۵، ۳۸) درحالیکه معنویات یکی از نیازهای مهم بشر است که سبب ایجاد نوعی از آرامش در وجود انسان می‌شود: «معنویت، جنبه‌ای از حیات فردی و جمعی و بیانگر رابطه‌ای آگاهانه است که فرد در ارتباط با امر متعالی دارد.» (ترول، ۱۳۷۸، ۱۶۵) معنویت یعنی پیوستگی داشتن با وجود متعالی، باور به غیب، باور به بالندگی انسان در راستای گذشتن از پیچ و خم‌های زندگی و تنظیم زندگی شخصی بر مبنای ارتباط با وجود متعالی و درک حضور دائمی در هستی معنادار، سازمان‌یافته و جهت‌دار الوهی. این بعد وجودی انسان، فطری و ذاتی است و با توجه به رشد انسان در نتیجه اجرای مناسک دینی و نیز برخی رفتارها متحول می‌گردد، ارتقا می‌یابد و موجد آثار فردی و اجتماعی فراوانی می‌شود. (عبدلی سلطان احمدی و دیگران، ۱۳۹۲، ۱۵) چراکه آیین‌های نمادین دینی، انسان را از روزمرگی مادی نجات می‌دهد و سبب افزایش عطفوت، همدردی، تحول و تغییر مثبت و خلاقانه میان افراد جامعه می‌گردد و در وحدت اجتماعی نیز نقش مهمی دارد. (بیگ‌زاده و پروین، ۱۳۹۵، ۱۲۶) مناسک در میان پیروان همه ادیان، به صور مختلف اجرا می‌شود، در میان مسلمانان و به ویژه شیعیان، اشکال متنوعی از آن وجود دارد؛ از جمله زیارت، توسل، شفاعت، نماز جماعت، وقف، نذر، اعتکاف، قربانی کردن، صدقات، آیین‌های عزاداری و سوگواری و همچنین نمایش‌های آیینی مثل تعزیه، نخل‌گردانی و... مناسک در اکثر این موارد به گونه جمعی برگزار می‌شوند. بدین ترتیب مناسک شیعی عبارتند از مجموعه کنش‌های نمادین و منظمی که اعضای یک گروه مذهبی به نام شیعیان به طور مکرر و در مقاطع زمانی نسبتاً ثابت در ارتباط با امر قدسی انجام می‌دهند و در طی آن، ایمان و احساسی دینی برای آنها ایجاد می‌گردد. (تقی‌زاده داوری و بابایی، ۱۳۹۵، ۳۹-۳۸) به واقع معنویت، جنبه‌ای از حیات فردی و جمعی است که با کسب آن، فرد به صورت خودآگاه یا ناخودآگاه با مبدا هستی ارتباط برقرار می‌کند. یکی از عوامل زمینه‌ساز در شکل‌گیری این سطح از ارتباط و دستیابی به معنویت، زیارت است. با این نگاه، زیارت در اصطلاح به معنی سفر به اماکن مقدس به قصد کسب فضیلت معنوی، شفا، استغفار یا شکرگزاری است. (برنز، ۱۳۸۵، ۱۴۲)

در فرهنگ دینی، زیارت به معنای حاضر شدن بر قبور پیامبران و امامان (ع) و بزرگان دینی همراه با اکرام و تجلیل آنها و رعایت آداب خاص است. زیارت در اسلام، امر شایسته، مستحب و مورد سفارش است، به ویژه اگر مراد از قبور مزار اولیای الهی باشد. در مذهب تشیع زیارت معصومان (ع) بعد از مرگ آنها، مساوی با زیارتشان در حال حیات معرفی شده است. (زکی‌پور و دیگران، ۱۴۰۰، ۲۳) زیرا در فرهنگ اسلامی، افراد صالح پس از مرگ نیز میان مردم حضور معنوی دارند و بر اعمال آنها شاهد هستند.^۱ (محمودی، ۱۴۰۱، ۱۱) چنانکه توصیه شده: «چون به زیارت رفتی در نهایت خضوع و خشوع بایستی زیرا فرقی میان حیات و ممات ایشان نیست پس بدان که او مطلع است بر حضور تو و زیارت تو و سلام تو و سلام به او می‌رسد پس شخص مقدس را در خیال خود متصورسازی و او را در مقابل خود بر تخت جلال نشسته تصور کنی و عظمت و رتبه او را در دل خود حاضر کنی.» (نراقی، ۱۳۷۱، ۸۹۲) از آنجاکه حقیقت انسان، روح اوست که هیچ‌گاه فانی نمی‌شود. زائری که پس از مرگ بزرگی، او را زیارت می‌کند درحقیقت موجود زنده‌ای را زیارت کرده و به او گرایش پیدا کرده، او را مورد تکریم قرار داده و از او استمداد می‌کند. پس زیارت ارتباط زنده با زنده است. زیارت دارای آثار و فواید فردی و اجتماعی است که برخی از آنها عبارتند از ارتباط با انسان کامل، اظهار ایمان و ارتباط با خدا، تعظیم اهل بیت، کاهش و فروکش انجام اعمال خلاف و اتحاد مقابل دشمنان. (زکی‌پور و دیگران، ۱۴۰۰، ۱۵) با این حساب، از سفرهای با فضیلت، حضور در جوار قبر پیامبران (ص)، صالحان، شهدا و زیارت آنان است. زیارت، پدیده قابل مشاهده با ماهیت پیچیده است که در همه ادیان به آن تأکید می‌شود. (محمودی، ۱۴۰۱، ۱۱) به همین اسباب است که در فقه امامیه، ساخت بنا بر قبور اولیای دین نه تنها مکروه نیست، بلکه مستحب و مطابق سیره سلف و خلف مسلمانان به شمار می‌رود. دستور ندادن پیامبر (ص) به ویرانی آرامگاه حضرت ابراهیم (ع) زمانی که خبر از فتح فلسطین آمد و عدم ویرانی آن بنا به دست مسلمانان در زمان فتح آن سرزمین نشان‌دهنده این سیره است. از سویی ساخت قبور برای بزرگان دین، اوصیای الهی و شهیدان، نه تنها دارای کراهت نیست که از شعائر دین به شمار می‌رود و بنای مسجد و قبه بر قبور ایشان چون موجب مشخص بودن قبور آنها و زیارت آن می‌گردد، از مصادق‌های تعظیم شعائر دین تلقی می‌گردد. تعظیم شعائر که از تقوای قلوب شمرده شده و مطلوب خداوند است^۲ و چیزی که مطلوب او باشد، حداقل استحباب دارد، نه کراهت. افزون بر این، هرگاه کاری نزد وی ناپسند باشد ضد آن مطلوب وی خواهد بود بنابراین همانگونه که بی‌احترامی به اموات و نیز نشستن بر قبور و راه رفتن بر آنکه موجب بی‌احترامی به آنهاست و نزد شارع نامطلوب شمرده می‌شود، احترام به اموات، مطلوب او خواهد بود. پس ساخت بنا بر قبور که موجب پیشگیری از بی‌احترامی به آنها می‌شود، می‌تواند مطلوب شارع باشد. (زکی‌پور و دیگران، ۱۴۰۰، ۱۷) شاید به همین دلیل، مزارها در پیدایش بسیاری از شهرها، دهکده‌ها، بازارها و راه‌ها، تأثیر قابل ملاحظه‌ای داشته‌اند و از تأثیر متقابل آنها در توسعه خود برخوردار بوده‌اند. همچنین در رونق بازار اقتصادی و تغییر سیمای محل از لحاظ ایجاد ارتباط مردمی و نیز تبادل آداب و رسوم فرهنگی در بین روستاها، شهرها و حتی کشورهای مسلمان که برای زیارت معصومین (ع)، امامزادگان و اولیا رفت و آمد می‌کنند، نقش مؤثری دارند. (جلالی، ۱۳۹۲، ۸) تمام امامان شیعه در زمان حیات به مسافرت مفید بسیار تأکید داشتند و پس از شهادت، مزار آنان به مکان زیارتی تبدیل می‌شد. جامعه اسلامی هم‌عصر آنان از سفر زیارتی برای رشد کمالات انسانی بهره می‌بردند. به‌طور مثال جاده‌ها از دوران امام چهارم (ع) تا زمان غیبت امام دوازدهم (ع) همواره شاهد عبور کاروان زائران بوده و این اعتقاد در میان شیعیان ریشه داشته که حج با زیارت امام کامل می‌شود. (محمودی، ۱۴۰۱، ۱۲)

در نگاه بسیط، مکان‌ها از نظر ساختاری، به دو دسته مقدس و خنثی تقسیم می‌شوند. مکان‌های مقدس معمولاً به صورت عبادتگاه و مزار بزرگان ادیان و دیگر مکان‌ها، خنثی هستند. (توسی، ۱۳۸۶، ۳۵) هر محتوای فضایی با یک شیوه زندگی، یک نحوه شناخت و حتی می‌توان ادعا کرد یک شیوه حضور همراه است. (شایگان، ۱۳۹۲، ۸۸) مکان‌های مذهبی، جو (اتمسفر) شگفت‌انگیزی دارند که معتقدان به دیگر مذاهب را هم تحت تأثیر قرار می‌دهند. (محمودی، ۱۴۰۱، ۱۹) با این تعبیر و چنانکه پیش‌تر اشاره شد؛ زیارت از نظر لغوی به معنای ملاقات و به دیدار کسی رفتن است و در عرف به دیدار کسی به جهت تکریم و تعظیم یا انس‌گیری است. به واقع زیارت، دیدارکردن با قصد است که در ریشه این واژه مفهوم میل و گرایش وجود دارد؛ گویی زیارت‌کننده از دیگران روی گردانده و به سوی زیارت‌شونده قصد کرده است و نیز در معنای زیارت، قصد اکرام زیارت‌شونده و انس گرفتن با او نیز نهفته است. به لحاظ مذهبی و اجتماعی، زیارت مراسم دیرینه و متداول بین اقوام، مذاهب و ادیان گوناگون است. اما از نظر محتوایی و روش، گونه‌های متفاوتی دارد و هر دین و مذهبی براساس مبنای اعتقادی و رهبران مذهبی و عواطف انسانی به مراسم زیارت توجه دارد. پیروان مذهب تشیع دوازده امامی نیز از این سنت که از ابتدای ظهور اسلام در مدینه النبی با حضور پیامبر اکرم (ص) بر مزار شهدای احد و سایر شهدای صدر اسلام در قبرستان بقیع مرسوم شد، استقبال کردند و به آنها توجه زیادی نمودند. به ویژه آنکه در طی تاریخ اسلام و تشیع، اخبار و احادیث فراوانی از پیامبر (ص) و ائمه معصوم (ع) مبنی بر جایگاه زیارت به عنوان یک امر مهم و وظیفه شرعی هر مسلمان در کتب حدیثی نقل شده است. درواقع زیارت در تاریخ شیعیان یک مراسم لازم‌الاجراست

۱- اشاره به سوره آل عمران، آیه مبارکه ۱۶۹: وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ.

۲- اشاره به سوره حج، آیه مبارکه ۳۲: ذَلِكَ وَمَنْ يُعْظِمِ شَعَائِرَ اللَّهِ فَإِنَّهَا مِنْ تَقْوَى الْقُلُوبِ.

که به تدریج و در طول تاریخ شیعه رو به کمال نهاده و به فرهنگ مؤثر تبدیل شده و از مقام خاصی در بین پیروان مذهب تشیع اثنی‌عشری برخوردار است. به ویژه آنکه نفوس نیرومند قدسی انبیاء و ائمه اطهار پس از رحلت از بدن‌های شریف و بالا رفتن به عالم تجرد، در نهایت احاطه و استیلا بر امور جهان هستند و تمامی امور عالم نزد ایشان آشکار است و می‌توانند بر این جهان تأثیر بگذارند و هرکس به زیارتشان برود از آن آگاه می‌شوند و از زایران مرقدشان و توسل‌ها، تضرع‌ها و شفاعت‌طلبی‌های ایشان آگاهی دارند. (ایزدی، ۱۳۹۱، ۱۳۲) حضرت پیامبر اکرم (ص) فرمودند: هر که زیارت کند قبر مرا بعد از وفات مثل کسی است که هجرت کند به سوی من در حیات من. پس اگر استطاعت به زیارت آمدن مرا نداشته باشی بر من سلام کنی که سلام شما به من می‌رسد. (نراقی، ۱۳۷۱، ۸۸۹)

عقیده دینی مبنی بر اینکه خداوند تأمین‌کننده نیازهای انسان است و باورهای خاص شیعی مبنی بر واسطه بودن ائمه معصومین (ع) میان خداوند و انسان، سبب شده انسان‌ها و به ویژه شیعیان برای تأمین نیازهای معنوی خویش به واسطه‌های میان خداوند و خویش مراجعه کنند. زیارت مشاهد متبرکه که همراه با دعا، توسل و اهدای موقوفات و نذورات بوده در راستای تأمین نیازهای معنوی بوده و این امر مختص گروه و طبقه خاص نیست. (مهمان‌نواز، ۱۳۹۹، ۴) در روایات داریم که آرامگاه اولیای الهی بقعه‌های از بقعه‌های بهشت است؛ چنانکه رسول خدا (ص) خطاب به امیرالمؤمنین علی (ع) فرمود: ای ابالحسن، خداوند قبر تو و قبر فرزندان تو را بقعه‌های از بقعه‌های بهشت می‌گرداند... (مجلسی، ۱۴۰۳، ق. ۱/۹۷، ۱۲۱) یعنی همانطور که بهشت محل وصال حقیقی به خداوند و سلامت و امنیت نفس و برآورده شدن آرزوهاست، حرم اولیای الهی نیز این چنین است و تا این اندازه موجب صفای روح و شفای دل و برآورده شدن حوائج می‌شود. (زکی‌پور و دیگران، ۱۴۰۰، ۲۳) همچنین امام رضا (ع) فرمود: هر امامی را بر گردن اولیاء و پیروانش عهده‌ای است که وفای به آن عهد و حسن ادای آن با زیارت قبور آنان، تمام و کامل می‌شود. پس هرکس آنان را از روی میل زیارت نموده و آنچه را که ایشان به آن توجه دارند، تصدیق نماید، امامان در روز قیامت شفیع او خواهند بود.^۱ (حر عاملی، ۱۴۱۲، ق. ۱/۱۴، ۳۲۲) بدیهی است که با این فلسفه، زیارت مرقد مطهر امام رضا (ع) نیز مشمول این برکات خواهد بود. چنانکه حاکم نیشابوری در مورد مرقد امام رضا (ع) می‌گوید: «از ابوبکر بن مؤمل بن حسن بن عیسی شنیدم که می‌گفت: ما با اهل حدیث ابوبکر بن خزیمه^۲ و همراه او ابی علی ثقفی با جماعتی از مشایخ ما که زیاد بودند به سوی علی بن موسی الرضا (ع) در توس حرکت کردیم. او گفت من از تعظیم ابن خزیمه نسبت به آن بقعه و تواضع و تضرع او نسبت به آن چیزهایی دیدم که همه را به تحیر واداشت» (ابن حجر عسقلانی، ۱۴۰۴، ق. ۷/۳۳۹) بنابراین هرچند از منظر جامعه‌شناسی، زیارت، کنشی معطوف به ارزش و آن دست یافتن به رستگاری و تقرب به خداوند است. (بهرورن، ۱۳۸۰، ۸۷) اما در عمل، کارکردهای هر مزار برآمده از ساختار اجتماعی یا ناشی از نیازهای جامعه ساکن در آن محل می‌تواند به صورت مذهبی، تاریخی، هنری، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، تفرجگاهی، عیدگاهی، نیایشگاهی، پناهگاهی، درمانگاهی و تجمع‌گاهی نیز باشد. گاه یک مزار بر اساس اعتقادات عمومی می‌تواند دارای یک یا چند مورد از این کارکردها باشد. درواقع مردم برای حصول مقصود و نیت‌هایی از قبیل زیارت، نیایش، مرادجویی، حاجت‌خواهی، مشکل‌گشایی، شفایابی، توسل، تبرک و تیمن، دادخواهی، ارج‌گذاری، آرامش‌یابی و اجرای مراسم و آیین مذهبی، قومی و بومی به زیارت مزارها می‌روند و از این رهگذر با تاریخ فرهنگ و سنت‌های دینی خود ارتباط برقرار می‌کنند. (جلالی، ۱۳۹۲، ۷)

۳- نگاه تاریخی به زیارت مضجع شریف امام رضا (ع)

فرهنگ آیینی ایران، ریشه در اعتقادات دینی و پیوند عمیق عاطفی با معصومین به ویژه امام رضا (ع) دارد و از این آبشخورهای متعالی بهره‌مند شده است. تحلیل آیین‌های رضوی عامه علاوه بر تبیین پیوندهای آن با شخصیت امام رضا (ع)، باورهای ما را نیز گسترش می‌دهد. آیین‌های رضوی و برآیند آن مانند توسل‌جویی، هویت‌بخشی، انسجام‌یابی، همبستگی، کاستن از روزمرگی، ایجاد امید و شادی درمیان نسل معاصر از نظر مؤلفه‌های تربیتی و ایجاد خودباوری بسیارمهم است زیرا این کارکردها و آثار آن در تعمیم درک بهتر آموزه‌های دینی و گسترش آن نقش ویژه‌ای ایفا می‌کند. (بیگزاده و پروین، ۱۳۹۵، ۱۲۵) زیارت اماکن مقدسه می‌تواند هم جنبه تسکین‌دهنده برای زائران و هم نشان‌دهنده خلوص نیت افراد نسبت به مکان مورد زیارت داشته باشد. در تاریخ ایران قبل از صفویان، حرم امام هشتم شیعیان (ع) همواره مکانی برای زیارت همه مسلمانان بوده است. علاوه بر مردم عادی، حاکمان و بزرگان نیز به این مکان مقدس ارادت خاصی داشته‌اند که حتی می‌توان موارد متعددی از زیارت آنجا توسط حاکمان غیرشیعی بیان نمود. به طور نمونه: باید به زیارت مقبره امام رضا (ع) توسط سلطان محمد خوارزمشاه در هنگام حمله مغولان به ایران اشاره داشت تا از آن امام مدد گیرد و طلب نیرو کند. (بیانی، ۱۳۹۷، ۴۳) افزون بر وی، با وجود آنکه در شیعه یا سنی بودن نادر

۱ ان لكل امام عهداً فی عنق اولیائه و شیعته و ان من تمام الوفاء بالعهد زیارة قبورهم، فمن زارهم رغبةً فی زیارتهم و تصدیقاً بما رغبوا فیه کان ائمتهم شفعاؤهم یوم القیامة.

۲ لابن خزیمه، محدث، مفسر قرآن و دانشمند مشهور مسلمان شافعی در سده‌های سوم و چهارم ق. بود.

جای بحث است در مدت دو ماهی که او مشهد را پایتخت خود قرار داده بود (۱۱۵۴ ق. / ۱۷۴۱ م.) نسبت به تزئین مرقد امام رضا (ع) اقدام نمود و از جمله هدایایی که تقدیم داشت، تعدادی فرش‌های ابریشمی و چهارده قندیل طلای تمام‌عیار بود. در وسط صحن، حوضی یکپارچه از مرمر سفید بنا نمود که سه پا ارتفاع و هجده پا محیط داشت. با اینکه نادر علاقه‌ای به ادب نداشت، چهارصد جلد کتاب خطی به کتابخانه آستان امام رضا (ع) تقدیم نمود. همچنین وی دستور به تکمیل بقعه مطهر امام رضا (ع) داد. (مینورسکی، ۱۳۸۵، ۳۸۷-۳۸۵) با این مقدمه، در طول تاریخ، مناصب مهم حکومتی ایران همچون رکن‌الدوله دیلمی و بعد از او آلب ارسلان سلجوقی، خواجه نظام‌الملک، سلطان سنجر بن ملک‌شاه، سلطان محمدخوارزمشاه، سلطان الجایتو بهادر، شاهرخ بن امیر تیمور گورکانی، گوهرشاد آغا، میرزا الخبیب پسر شاهرخ سلطان حسین باقرا، امیرعلیشیر نوایی، سلطان ابوسعید گورکانی، شاه اسماعیل صفوی، شاه تهماسب صفوی، شاه عباس کبیر، شاه صفی، شاه عباس دوم، نادرشاه افشار، آغامحمدخان، فتحعلی‌شاه، عباس‌میرزای نایب‌السلطنه، محمدشاه و ناصرالدین شاه در طی تاریخ طولانی حیات این سرزمین به آستان قدس مشرف گردیدند (مؤتمن، ۱۳۴۸، ۲۴۵-۲۴۲) و نسبت به نذر و وقف اقدام نمودند. چنانکه از اقدامات شاه تهماسب در حرم رضوی، تهیه شرفه‌دوز ضریح مقدس، شمعدان بالاسر و پایین پای مرقد مطهر، درب مرصع روضه رضویه است. (مهمان‌نواز، ۱۳۹۹، ۱۱) در سال‌های بعد و در دوره قاجار نیز رساله سفرنامه خراسان همراه با ناصرالدین شاه ۱۳۰۰ ق. / ۱۸۸۲ م. به اقدامات این پادشاه در این عرصه می‌پردازد. در بخشی از این سیاحتنامه به قلم ناصرالدین‌شاه آمده است: گنبد رضوی آنچه به نظر من آمد دو مساوی گنبد حضرت معصومه علیهماالسلام است. مینوی حقیقی را در ارض اقدس باید دید که چه اوضاعی است و ماشالله روز به روز این وضع در ترقی است. در مراجعت از بام ایوان مطهر، باز دل برداشته به حرم مطهر خواستم یک دفعه دیگر مشرف شوم. با کمال صعوبت داخل حرم مطهر شدم. اما ممکن نشد زیارت خواندن از کثرت جمعیت و مخلوقی که از اردو و ... مشرف شده بود. با هزار غم و الم مرخصی حاصل نموده، منزل آمدم. دیگر نمی‌دانم چقدر جمعیت شده است، از هر قبیل حاضرند. (غفاری کاشانی، ۱۳۹۲، ۱۷۷) هانری رنه دالمانی^۱ هم در سفرنامه خود تحت عنوان از خراسان تا بختیاری در عهد مظفری می‌نویسد: کسی بهتر از لرد کرزن انگلیسی، کتاب مشروحه راجع به اوضاع ایران نوشته است. در این کتاب آمده؛ کلمه مشهد به معنی محل شهادت است و این شهر را به این جهت مشهد می‌گویند که حضرت امام رضا (ع)، در اینجا به شهادت رسیده و مدفون گشته است. بر اساس برخی اخبار تاریخی، مقبره امام رضا (ع) از سال ۷۰۸ ق. / ۱۳۳۰ م. مورد علاقه قرار گرفته است. کلاویخو، سفیر اسپانیا در دربار تیمور که در سال ۷۸۲ ق. / ۱۴۰۴ م. در راه سمرقند از مشهد گذشته از احترام زیادی که مؤمنین نسبت به مقبره امام (ع) مرئی می‌داشته‌اند، سخن می‌گوید. شاهرخ پسر تیمور نیز مقبره امام (ع) را تزئین کرد و بدین ترتیب بر محبوبیت آن افزود. در هر حال از اوایل قرن هشتم قمری به بعد شهر مشهد به سبب مقبره امام رضا (ع) زیارتگاه ایرانیان است. درحقیقت چون اکثر ایرانیان مذهب تشیع را برمی‌گزینند به فکر می‌افتند که در ایران مرکز مهمی به وجود آورند تا وجوهی که برای زیارت آن اماکن مذهبی خارج از ایران صرف می‌شد در خود کشور مصروف گردد. (دالمانی، ۱۳۷۸، ۱۴۲) چنانکه یکی از سیاحان عصر صفوی می‌نویسد: «برجسته‌ترین، بزرگ‌ترین و زیباترین مقابر متبرک ایران بدون تردید اینها هستند: اول حرم امام هشتم، حضرت رضا (ع) در مشهد؛ دوم حرم خواهرش حضرت معصومه (س) در قم و در مرحله سوم بقعه شیخ صفی در اردبیل.» (کمپفر، ۱۳۶۰، ۱۳۶)

۴- زیارت مرقد مطهر امام رضا (ع) در عهد صفویه

با تأسیس سلسله صفوی، تشیع مذهب رسمی ایران اعلام شد و تغییر مذهب در قالب اصل سیاست مذهبی صفویان در این دوره به اجرا درآمد. در اجرای این منظور، شاهان صفوی با گسترش فرهنگ وقف، بقاع متبرکه را در جایگاه مکانی برای اشاعه فرهنگ شیعه رونق بخشیدند. آستانه مقدس امام رضا (ع) در مشهد در حکم تنها آرامگاه از امامان شیعیان در ایران، مهم‌ترین آستانه مذهبی تلقی شد و در مرکز توجه صفویان قرار گرفت. شاهان صفوی به شیوه‌های مختلف شامل اختصاص بودجه‌های دولتی، وقف و اعطاء سیورغالات و صدقات به گسترش آن اهتمام ورزیدند و منافع متعددی را از آن مدنظر قرار دادند. از نتایج مهم عملکرد آنان، افزایش موقوفات حرم امام رضا (ع) بود که در راستای ایجاد مرکزی برای اشاعه فرهنگ شیعه، رونق یافت. شاه اسماعیل با تأسیس دولت صفوی، مذهب شیعه را مذهب رسمی ایران اعلام کرد. با این حال، تغییر مذهب و نهادینه کردن باورهای شیعی کاری بنیادی و بسیار مهم بود که با پی‌ریزی سیاست مذهبی به تدریج و طی دوره دیوست و پنجاه ساله صفوی انجام شد. اصلی‌ترین کار، تدوین نظریه شیعه توسط علما بود که برای این منظور به آستانه‌های مقدس شیعه در ایران به خصوص در شهرهای مشهد، قم، ری، قزوین و شیراز در جایگاه مراکز برای آموزش و تبلیغ فرهنگ شیعی، توجه شد و گسترش اداری - خدماتی آنها دنبال شد. اهمیت موضوع وقتی روشن می‌شود که کارکرد موقوفات در راستای نهادینه کردن ساختارهای شیعی بررسی شده و معلوم شود که چگونه موقوفات زمینه‌های اجرایی شدن سیاست مذهبی صفویان را در آستان مقدس حضرت رضا (ع) فراهم کردند. (طلایی، ۱۳۹۷، ۱۳۰-۱۲۹) این امر شاید از آن نشأت می‌گیرد که صفویان به نیکی می‌دانستند که وفق فرمایش

۱- Henry d'Allemagne (۱۹۵۰-۱۸۶۳). جهانگرد فرانسوی در عصر مظفرالدین‌شاه.

حضرت علی (ع) شباهت مردم به امیران و حکمفرمایانشان بیشتر است از شباهت به پدرانشان! بنابراین در دین و آیین نیز رهروی ایشان خواهند بود. با این حساب، صفویه برای ایجاد مذهب پایدار، فراگیر و تأثیرگذار که به تکامل مذهبی ملی و تقویت بنیان‌های مشروعیت حاکمیت صفوی منجر شود، به کار عمیق، گسترده، فرهنگی و مذهبی نیاز داشت. کاری که فقط با مراسم مذهبی شیعیان دوازده امامی - که به دلیل رسمیت مذهب تشیع و حمایت قاطع و همه‌جانبه دولت صفوی در ایران نهادینه شده بود - به عنوان منبع قوی امکان‌پذیر می‌گردید بنابراین زیارت مزارات ائمه اطهار و امامزادگان (ع) در کنار سایر مراسم مذهبی، باورهای سیاسی - مذهبی مردم را نسبت به صفویه تقویت و تثبیت می‌کرد. بدین روی از همان ابتدا زیارت محل توجه شاهان صفوی قرار گرفت. شاهان صفوی به دلیل وضعیت سیاسی - اجتماعی ایران و مقابله با قدرت امپراتوری عثمانی و ایجاد وحدت سیاسی - مذهبی و مشروعیت‌بخشی به حکومت خود اقدام به رسمیت دادن مذهب تشیع نمودند و به زیارت به عنوان یکی از مراسم مهم تشیع دوازده امامی که تأثیر به‌سزایی در تقویت باورهای سیاسی - مذهبی مردم نسبت به سلسله صفویه داشت، توجه ویژه‌ای نشان دادند و به سفرهای زیارتی متعددی رفتند. در این دوره، زیارت مشهد مقدس به دلیل توجه شاه اسماعیل، شاه تهماسب و اقدامات ایشان در توسعه، نوسازی و تأمین مایحتاج زوار به عنوان یک رسم مذهبی مهم مورد توجه مردم و سایر درباریان واقع شد. بدین ترتیب کاروان‌های زیارتی شیعیان طی دوران‌های گوناگون، همه مشکلات و مصائب سفر زیارتی را در ماه‌ها و هفته‌ها به جان می‌خریدند تا به مقصد زیارتی خود برسند. (ایزدی، ۱۳۹۱، ۱۳۷-۱۳۱) شاه عباس با توجه خاص به آستان حضرت رضا (ع) دستور داد تا هرکس به زیارت آن حضرت توفیق یابد می‌تواند عنوان مشهدی را مانند حاجی و کربلایی بر نام خود بی‌افزاید و این لقب از آن زمان رواج یافت. (سالاری، ۱۳۹۴، ۱۲۸)

ظهور صفویان شیعه‌مذهب سبب گردید حرم رضوی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار و توجه بیش از پیش حاکمان را جلب نماید زیرا حرم رضوی هم به سبب جنبه مشروعیت‌بخشی و هم‌جهت اشاعه و ترویج مذهب تشیع برای صفویان اهمیت داشت بنابراین سعی نمودند تمام ارادت خود را به اهل بیت (ع) در قالب توجه به حرم رضوی نشان دهند. در میان شاهان صفوی، شاه تهماسب اول به دلیل موفقیت در تثبیت حکومت صفویان و همچنین طولانی‌ترین مدت پادشاهی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بود. او در منابع به عنوان مقیدترین شاه صفویان در امور مذهبی معرفی شده است. این پادشاه توجه ویژه‌ای به حرم رضوی داشت و به پیروی از بزرگان نیز در توجه به حرم رضوی اهتمام ویژه می‌نمود. (مهمان‌نواز، ۱۳۹۹، ۲) از دیدگاه دینی به نظر می‌آید دولت صفوی در این دوران به صورت رفتار جدید نسبت به پیوند ساختار دینی با ساختار سیاسی اقدام نمود که بنابر آن از یک‌سو رویه ایجاد وحدت و تمرکز سیاسی از طریق تکاپوهای تبلیغی دینی ادامه یافت و از سوی دیگر ساختار دینی به شیوه‌ای تازه کوشید تا مسائل جدید این دوره را با مسائل اندیشه‌ای پیوند دهد. نمونه‌هایی از این رویه در اهتمام برای تقویت نمادهای داخلی مذهبی چون بارگاه امام رضا (ع) در مشهد و سروسامان دادن به اوضاع امامزاده‌ها قابل بررسی است. (صفت‌گل، ۱۳۸۹، ۱۷۴) پس از به قدرت رسیدن شاه عباس اول که آغاز عصر جدیدی در سلسله صفویه بود، زیارت مانند سایر مراسم شیعی بیش از پیش مورد توجه قرار گرفت. شاه عباس اول برخلاف سایر شاهان صفوی که در سفر نظامی یا گشت و شکار به شهرهای زیارتی هم می‌رفتند، زیارت اماکن مقدس مذهبی را لازم می‌دانست و بارها به قصد زیارت از پایتخت خود اصفهان خارج شد. (ایزدی، ۱۳۹۱، ۱۳۸) به طوریکه بیشترین سفرهای زیارتی به مشهد در زمان عباس اول صورت می‌گیرد. (رنجبر، ۱۳۸۲، ۱۶۰) وی علاوه بر سفرهای زیارتی به مشهد که در هفت نوبت انجام داد و مهم‌ترین آن سفر وی با پای پیاده از اصفهان تا مشهد در سال ۱۰۱۰ق. / ۱۶۰۱ م. بود، موقوفاتی برای حرم ایجاد کرد. (طلایی، ۱۳۹۷، ۱۳۴) چارلز ملویل^۱ درباره شاه‌عباس و سفر زیارتی او به مشهد مقدس به نقل از اسکندریبگ^۲ می‌نویسد: از زمان ظهور اسلام هیچ شاهي، کار سترگ شاه‌عباس در پیاده‌روی به مشهد را انجام نداده است. مذهب و سیاست در روزگار صفوی به گونه‌ای ویژه پیوند دوسویه و نزدیک داشته است. بیشتر اسلاف شاه‌عباس به مشهد رفته و در بارگاه امام رضا (ع) به زیارت پرداخته بودند. شاه اسماعیل در سال ۹۱۶ق. / ۱۵۱۰ م. پیش از لشکرکشی به سوی ازبک‌ها از بارگاه امام رضا (ع) استمداد خواست. او همچنین در تابستان سال ۹۱۹ق. / ۱۵۱۳ م. پیش از جنگ چالدران به آنجا رفت و برای ساخت‌وساز فرمان صادر کرد. شاه تهماسب نیز در نخستین لشکرکشی به سوی ازبک‌ها مرقد امام رضا (ع) را زیارت کرد. این لشکرکشی با پیروزی همراه بود و اندکی پس از آن در سال ۹۳۴ق. / ۱۵۲۸ م. تاج‌گذاری نمود. او دست کم دو بار دیگر در سال‌های ۹۴۰ق. / ۱۵۳۳ م. و ۹۴۴ق. / ۱۵۳۷ م. برای زیارت به مشهد مشرف شد. شاه تهماسب با طلاپوش ساختن گنبد حرم مطهر امام رضا (ع) در راه توسعه آن اهتمام ورزید. شاه اسماعیل دوم در حکمرانی کوتاه خود فرصت زیارت از امام رضا (ع) را پیدا نکرد اما گویا برای برآوردن آرزوی پدرش دستور داد تا پیکر وی را از قزوین به مشهد منتقل کنند. (ملویل، ۱۳۹۷، ۶۲-۱۷) شاه عباس هم چون از کودکی در خراسان نشو و نما یافته و مقدمات فرمانروایی را در آنجا فراهم کرده و در شهر مشهد بر تخت سلطنت خراسان نشسته بود، خود را در پادشاهی مرهون امام هشتم (ع) می‌پنداشت و بدان حضرت علاقه خاص نشان می‌داد. پیاده سفر کردن شاه‌عباس به مشهد در

۱ Charles P. Melville (- ۱۹۵۱ م.) استاد انگلیسی تاریخ ایران در دانشکده مطالعات خاورمیانه و آسیایی دانشگاه کمبریج.

۲ اسکندر بیگ ترکمان منشی نویسنده کتاب عالم آرای عباسی در تاریخ صفویان از تأسیس این سلسله تا مرگ شاه عباس یکم است.

سال ۱۰۱۰ق/ ۱۶۰۱ م. نماینده کمال اعتقاد او به امام رضا (ع) است که بر علاقه شیعیان به زیارت مشهد افزود و همین توجه مایه آبادانی آن شهر و افزایش نفوذ دینی و قدرت سیاسی دربار اصفهان در سرزمین خراسان گردید. او در این سال در صحن و ضریح امام هشتم تعمیرات اساسی کرد. پادشاهان صفوی چون خود را از اولاد امیرالمؤمنین علی (ع) معرفی کرده و بنیان سلطنت خویش را با ترویج مذهب شیعه استوار ساخته بودند بدان حضرت ایمان و علاقه خاص نشان می‌دادند و در همه امور دینی و دنیوی او را راهنمای خود می‌دانستند. او چندان به مولای شیعیان اعتقاد و ارادت داشت که از آغاز پادشاهی خود را کلب آستان علی یا کلب آستان ولایت نامید (فلسفی، ۱۳۹۱، ۴۷۳-۴۶۸) در نتیجه تلاش‌های شاه عباس، چنان عقیده و احترامی نسبت به مزار امام رضا (ع) در مردم پدیدار شد که اکثر رجال ایران آرزو داشتند پس از مرگ در جوار او به خاک سپرده شوند و برای این کار وجوه گزافی را تخصیص می‌دادند و از این راه چنان ثروت عظیمی در گنجینه مزار امام رضا (ع) گرد آمد که بی‌شک از یک‌ها برای تصرف آن بیشتر از تسخیر شهر مشهد اشتیاق داشتند. آنطور که شاه عباس ناگزیر شد سپاه نیرومندی را به مقابله آنها بفرستد و برای تفرقه انداختن بین از یک‌ها و جدا نمودن آنها از یکدیگر وی از هیچ چیز دریغ ننمود. (سانسون، ۱۳۷۷، ۱۲۹-۱۲۸)

در ادوار بعدی، همینطور گزارشی از سفر زیارتی شاه صفی به مشهد در دست نیست و نیز بناهایی در زمان پادشاهی او در مشهد ساخته نشده است. اما پسر و جانشین او، عباس دوم در هر دو مورد فعال تر بوده است. شاه‌عباس دوم بیشتر پیرو جد خود شاه عباس اول؛ به آبادانی در قدمگاه و مشهد مقدس پرداخت و از آن پشتیبانی نمود. ساخت بناهای بیشتر در حرم مطهر (ع) توسط شاه سلیمان انجام گرفت. «شاه سلیمان چون به مشهد مقدسه مکره رضویه - علی مدفونها السلام و التجهیه - رسید به تجدید ظاهر و باطن را از زلال اخلاص و موالات خاندان طیبین و طاهرین سمت تطهیر داده، از روی صدق و صفای طویت متوجه آن عتبه مراد و سده سدره نهاد گردید و به مراسم زیارت قیام نموده، شب در آن کعبه ثانی و مرقد نورانی که مطاف مسافران افاق و مقصود زایران با استحقاق است احیا نموده و مقاصد خود را به روحانیت حضرت امام انام علیه السلام عرض کرده، به وعده حصول آن معروضات مستظهر و پر حضور از آن دارالسرور مراجعت فرموده آنگاه به جانب مقر پادشاه عالی گهر توجه نمود.» (خواندمیر، ۱۳۷۰، ۴۰۲) وضعیت روزگار شاه سلطان حسین نیز مشابه دوره پدر وی است به طوریکه بیشترین تعداد موقوفات برای حرم امام رضا (ع) در عصر این دو پادشاه متأخر ایجاد شد. البته به لحاظ ارزش در مقایسه با موقوفات دوره شاه تهماسب اول و شاه عباس اول در دهه پایین‌تری قرار داشتند. او نیز به قصد زیارت مشهد حرکت کرد و پیش از آن به زیارت قم و آرامگاه اجداد خود در آنجا رفت و البته پیش از زیارت مشهد به علت بیماری در تهران توقف کرد و به اصفهان بازگشت بنابراین پشتیبانی از مشهد مقدس توسط جانشینان شاه عباس نیز ادامه پیدا کرد که اهمیت این موضوع را می‌توان از طریق زیارت‌نامه‌های شخصی جانشینان او درک کرد. (ملویل، ۱۳۹۷، ۶۲-۱۷؛ طلائی، ۱۳۹۷، ۱۳۵)

۵- زیارت بارگاه رضوی از منظر سیاحان خارجی در عصر صفوی

ژان باتیست تاورنیه^۱ در سفرنامه خود در عهد شاه صفی می‌نویسد: علی‌الرضا (ع) که مرقدش در مشهد خراسان میان ایرانیان تقریباً همان احترامی را داراست که مرقد محمد (ص) دارد. بزرگان و ثروتمندان معمولاً وصیت می‌کنند که جنازه‌شان به مکه یا مشهد برده شود. (تاورنیه، ۱۳۸۳، ۸۷ و ۳۲۱) مطابق با سفرنامه ژان شاردن^۲ از دوره شاه عباس دوم نیز آمده است: دو پیک با خبرهای وحشت‌انگیز یکی پس از دیگری به پایتخت رسید. آن دو خبر آوردند که دو سوم مشهد، مرکز ایالت خراسان و نصف شهر نیشابور بر اثر وقوع زلزله ویران شده‌اند. آنچه بیشتر مایه تأسف و تأثر همه مردمان به تخصیص مؤمنان شد آسیب رسیدن به مسجد مشهد بود که مزار حضرت رضا (ع) در آن است. این مسجد در سراسر مشرق‌زمین به شکوه شهره است. گنبدش بر اثر زلزله کاملاً فرو ریخته اما دیگر قسمت‌های بنا بدون آسیب به جا مانده است و شاه به محض مطلع شدن بر این حادثه مصیبت‌بار یکی از شخصیت‌های بزرگ دربار خود را برای سنجش خساراتی که بر این مکان مقدس وارد آمده اعزام داشت و به او دستور داد بدون توقف زیاد در راه خود را به مشهد برساند. چند روز بعد دو شخصیت مهم دیگر را به آن شهر فرستاد تا فرامین وی را درباره ترمیم خرابی‌ها به اولیای امور آن آستان ابلاغ نمایند. (شاردن، ۱۳۷۴، ۶۱۵) نیکلا سانسون^۳ هم درباره حرم امام رضا (ع) می‌نویسد: مشهد، شهری بسیار غنی است چون که زیارتگاه ایرانیان است. شاه عباس که می‌خواست ایرانیان پول‌های خود را در کشورهای عثمانی خرج نکنند، آنها را از مسافرت به مکه ممنوع داشت و نسبت به امام رضا (ع) که یکی از دوازده امام ایرانیان و مرقد مطهرش در مشهد است، ایمان شگرفی در دلشان به وجود آورد. (سانسون، ۱۳۷۷، ۱۲۹-۱۲۸) انگلبرت کمپفر^۴ نیز در عهد شاه سلیمان یکم می‌نویسد: حالت احترام و تعظیم ایرانیان برای مقابر و بقاع متبرکه حیرت‌آور است. ایرانیان به مذهب شیعه اثنی

^۱ Jean-Baptiste Tavernier (۱۶۸۹-۱۶۰۵ م.) بازرگان فرانسوی در عصر شاه صفی یکم.

^۲ Jean Chardin (۱۷۱۳-۱۶۴۳ م.) بازرگان فرانسوی در عصر شاه عباس دوم.

^۳ Pere S. N. Sanson (۱۶۶۷-۱۶۰۰ م.) کشیش و مبلغ فرانسوی در عصر شاه سلیمان یکم.

^۴ Engelbert Kaempfer (۱۷۱۶-۱۶۵۱ م.) پزشک آلمانی در عصر شاه سلیمان یکم.

عشری پایبند هستند یعنی دوازده تن از ائمه را به دلیل اینکه از پشت پیغمبر هستند، منحصرأ محق برای خلافت یا جانشینی پیغمبر و در نتیجه فرمانروایی بر مؤمنین می‌دانند. این ائمه دارای زندگی مقدس بی‌نظیری بوده‌اند و معجزات و کراماتی از آنها سر زده است و به همین دلیل امروزه مورد تحسین و قبله حاجات مردم هستند. از میان امامان تنها حضرت رضا (ع) در خاک ایران یعنی در مشهد، مرکز خراسان دفن شده است. شهر مشهد در وهله اول به خاطر همین که مدفن حضرت رضا (ع) است به شهرت و اعتبار رسیده است زیرا زائران بی‌شمار و بیش از همه شیعیان ایران برای زیارت مزار امام از اطراف و اکناف بدان سرازیر هستند. پس از حضرت علی (ع) و امام جعفر (ع) چنین پیداست که آنها برای حضرت رضا (ع) بیش از سایرین تقدس قائل هستند..... (کمپفر، ۱۳۶۰، ۱۳۵-۱۳۲) از سویی این عقیده امام رضا (ع) معجزه می‌کند، باعث فریب بسیاری از مردم جهت سوءاستفاده تکدی‌گران شده بود به این ترتیب که بعضی خود را کور وانمود کرده بر سر مزار امام رضا (ع) می‌رفتند و چندی به دعا پرداخته، چشم خود را بازمی‌کردند به ادعای اینکه امام رضا (ع) ایشان را شفا داده است. روزی یکی از مردم بر در صحن نشسته بود چون چشم نادر بر او افتاد پرسید چند وقت است تو کوری؟ گفت: دو سال. نادر گفت پس معلوم می‌شود که تو اعتقاد نداری والا باید امام به تو شفا داده باشد! لیکن اگر تا برگشتن من چشم تو روشن نشد، گردن تو را خواهم زد. چون نادر مراجعه کرد، مردک از ترس همچون نمود که به اخلاص دعا می‌کند و یک دم چشمش بینا گشت. (مینورسکی، ۱۳۸۵، ۲۶۸)

۶- نتیجه‌گیری

زیارت به مثابه یک امر معنوی است که زیارت‌کننده را در بعد معنوی تحت‌تأثیر قرار می‌دهد و او را به سرچشمه ناب حقیقت متصل می‌سازد؛ در نتیجه این امر، بعد مادی نیز تحت‌تأثیر قرار می‌گیرد. از این‌رو، زیارت به عنوان نیرویی که زیارت‌کننده را در دو ساحت معنوی و مادی مورد دیگرگونی قرار می‌دهد، حائز ارزشمندی است. نوعی تشریف که فرد خود انتخاب می‌کند و گام می‌نهد تا در این مسیر از آبی به آبی دیگر تحول پیدا کند. مسئله زیارت همواره در بین شیعیان، خاصه ایرانیان محل توجه بوده است. به ویژه از عصر صفوی که این امر توسط حاکمان وقت مورد تأکید قرار می‌گیرد و خود ایشان در این امر، پیشگام می‌شوند. به دلایل متنوع، از جمله تعلق قلبی و معرفتی از یک‌سو و مقاصد سیاسی و اقتصادی از سوی دیگر، زیارت بارگاه رضوی در دوره صفوی بیش از سایر اماکن متبرکه شیعی تبلیغ می‌شود به طوری که شاه‌عباس نسبت به سفر با پای پیاده اقدام می‌کند و از اصفهان، رهسپار مشهد می‌شود. دیگر شاهان صفوی ماقبل او همچون شاه تهماسب نیز موقوفات شکوهمندی را نثار مضجع شریف رضوی کردند و شاهان مابعد او همچون شاه سلیمان و شاه سلطان حسین، به لحاظ کمیته بیشتر موقوفات را در قالب بنا در این مجموعه مذهبی به یادگار گذاشتند. تمامی این موارد بستری فراهم ساخت تا زیارت این مکان مقدس را برای مشتاقان تسهیل نماید و بر شمار ایشان بیفزاید. امری که در سیاحتنامه‌های گردشگران خارجی به‌رغم تعلق خاطر به دیگر ادیان مورد اشاره قرار گرفته و حتی در برخی موارد، زمینه سوء استفاده تکدی‌گران و دغل‌بازان از زوار را فراهم ساخته است. به هر روی در پاسخ به پرسش مشخص این پژوهش، زیارت، تجلی یک امر معنوی است که کنش و واکنش در زندگی مادی را به همراه دارد. توجه به حرم رضوی به مقاصد و نیات گوناگون توسط پادشاهان صفوی دنبال می‌شده است؛ اما هدف هرچه بوده سبب می‌شود تا صفویه به عنوان آغازگر رسمی مذهب تشیع در ایران، مضجع شریف امام رضا (ع) را بیش از حکومت‌های پیشین ارج نهند و این ارزش‌گذاری در دو قالب عمده کنیرالزیاره بودن و وقف گسترده ایشان نمود پیدا کند. نمودگاری که از یک سو وجه تبلیغی دارد و از سوی دیگر بستر ساز تسهیل امور برای زوار عادی است و مردم را به تاسی به شیوه حکمرانان تشویق می‌کند. مجموع این ظرایف در سفرنامه‌های گردشگران خارجی حتی به عنوان یک غیر ایرانی — غیرمسلمان مورد تأیید قرار گرفته است. امید است سایر پژوهشگران با غور در دیگر وجوه مربوط به زیارت امام رضا (ع) در ادوار تاریخی، قدمی در راستای اعتلای دانسته‌های موجود بردارند.

منابع

۱. ابن حجر عسقلانی. (۱۴۰۴ ق.). تهذیب التهذیب. جلد هفتم. بیروت: دارالفکر.
۲. ایزدی، حسین. (۱۳۹۱). «شاهان صفوی و زیارت». شیعه‌شناسی. ۱۰ (۳۹): ۱۵۲-۱۳۱.
۳. برنز، پیتر. م. (۱۳۸۵). درآمدی بر مردم‌شناسی گردشگری. ترجمه هاجر هوشمندی. تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری.
۴. بهروان، حسن. (۱۳۸۰). «جامعه‌شناسی زیارت با تأکید بر نیازهای زائران در حرم حضرت رضا(ع)». مشکات. ۲۰ (۷۲): ۱۰۲-۸۷.
۵. بیانی، شیرین. (۱۳۹۷). مغولان و حکومت ایلخانی در ایران. چاپ سیزدهم. تهران: سمت.
۶. بیگزاده، خلیل و پروین، نادر. (۱۳۹۵). «جلوه‌های سیمای امام رضا (ع) در برخی آیین‌های نمادین و ادب عامه». فصلنامه فرهنگ و ادبیات عامه. ۴ (۹): ۱۴۷-۱۲۵.

۷. تاورنیه، ژان باتیست. (۱۳۸۳). سفرنامه تاورنیه. ترجمه حمید ارباب شیرانی. تهران: نیلوفر.
۸. ترول، کریستین دبلیو. (۱۳۷۸). معنویت کاتولیک: حال و آینده». ترجمه مهرداد وحدتی دانشمند. نقد و نظر. ۵(۲۰): ۱۸۰-۱۶۵.
۹. تقی‌زاده داوری، محمود و بابایی، امید. (۱۳۹۵). «تفسیر نمادهای دینی در مناسک شیعه». شیعه‌شناسی. ۱۴(۵۳): ۶۶-۳۵.
۱۰. توسی، محسن. (۱۳۸۶). تفسیر نمادهای دینی. تهران: دفتر عقل.
۱۱. جلالی، غلامرضا. (۱۳۹۲). مزارات ایران. مشهد: آستان قدس رضوی.
۱۲. حر عاملی، محمدبن حسن. (۱۴۱۲ ق.). وسائل الشیعه. جلد چهاردهم. قم: التراث.
۱۳. خواندمیر، امیر محمود. (۱۳۷۰). ایران در روزگار شاه اسماعیل و شاه تهماسب صفوی. به کوشش غلامرضا طباطبایی. تهران: محمود افشار یزدی.
۱۴. دالمانی، هانری رنه. (۱۳۷۸). از خراسان تا بختیاری. ترجمه غلامرضا سمعی. جلد دوم. تهران: طاووس.
۱۵. رنجبر، محمدعلی. (۱۳۸۲). «سفر زیارتی پادشاهان صفوی». فصلنامه تاریخ اسلام. ۴(۱۶): ۱۷۴-۱۵۵.
۱۶. زکی‌پور، شهرام؛ نگهبان، معصومه؛ عطایی، فرامرز؛ آذری، سارا و تریه‌پور، علی. (۱۴۰۰). حکم فقهی بنای ضریح و مزار بر قبور معصومین (ع). تهران: گنجور.
۱۷. سالاری، علی‌اصغر. (۱۳۹۴). تدوین سبک هنر و معماری حرم مطهر رضوی: پژوهشی بر روضه منوره و حریم حرم مطهر آقا علی بن موسی‌الرضا (ع). مشهد: رازیان میراث کهن.
۱۸. سانسون، نیکلا. (۱۳۷۷). سفرنامه سانسون. ترجمه محمد مهریار. اصفهان: گلها.
۱۹. شاردن، ژان. (۱۳۷۴). سفرنامه شوالیه شاردن. جلد دوم. ترجمه اقبال یغمایی. تهران: توس.
۲۰. شایگان، داریوش. (۱۳۹۲). در جستجوی فضاهای گمشده. تهران: فرزانه.
۲۱. صفت‌گل، منصور. (۱۳۸۹). ساختار نهاد و اندیشه دینی در ایران عصر صفوی. چاپ دوم. تهران: رسا.
۲۲. طلایی، زهرا. (۱۳۹۷). «سیاست مذهبی صفویان و پیامد آن بر توسعه موقوفات حرم امام ضا (ع)». پژوهش‌های تاریخی. ۱۰(۳۷): ۱۵۲-۱۲۹.
۲۳. عدلی سلطان احمدی، جواد؛ پاشوی، قاسم و فراست محمدی، معصومه. (۱۳۹۲). «بررسی مؤلفه‌های نیازهای معنوی از دیدگاه اسلام در کتاب‌های درسی دین و زندگی». مطالعات اسلام و روانشناسی. ۷(۱۲): ۳۵-۷.
۲۴. علیزاده بیرجندی، زهرا و ناصری، اکرم. (۱۳۹۲). «منصب تولیت و عوامل مؤثر بر عملکرد متولیان آستان قدس رضوی در عصر قاجار». تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام. ۳(۶): ۱۶۵-۱۳۹.
۲۵. غفاری کاشانی، غلامحسین. (۱۳۹۲). سفرنامه خراسان همراه با ناصرالدین‌شاه ۱۳۰۰ ه.ق. به کوشش کریم اصفهانیان و بهرام غفاری. تهران: دکتر محمود افشاری یزدی.
۲۶. فلسفی، نصرالله. (۱۳۹۱). زندگانی شاه عباس اول. جلد اول. تهران: نگاه.
۲۷. کمپفر، انگلبرت. (۱۳۶۰). سفرنامه کمپفر. ترجمه کیکاووس جهاننداری. چاپ دوم. تهران: خوارزمی.
۲۸. مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ ق.). بحارالانوار. جلد ۹۷. بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.
۲۹. محمودی، مصطفی. (۱۴۰۱). «بررسی روایت گردشگران از تجربه حضور در اماکن مقدس با رویکرد پدیدارشناسانه (مطالعه موردی: حرم رضوی)». فرهنگ رضوی. ۱۰(۳۷): ۲۹-۹.
۳۰. ملویل، چارلز. (۱۳۹۷). شاه‌عباس و سفر زیارتی او به مشهد مقدس. ترجمه یزدان فرخی و قدرت‌الله رضایی. تهران: نگارستان اندیشه.
۳۱. مؤتمن، علی. (۱۳۴۸). راهنما یا تاریخ آستان قدس رضوی. تهران: بانک ملی ایران.
۳۲. مهمان‌نواز، محمود. (۱۳۹۹). «جایگاه معنوی حرم رضوی در دوره شاه تهماسب اول صفوی». پژوهش‌نامه خراسان بزرگ. ۱۰(۴۱): ۱۶-۱.
۳۳. مینورسکی، ولادیمیر. (۱۳۳۴). سازمان اداری حکومت صفوی. ترجمه مسعود رجب‌نیا. تهران: زوار.
۳۴. مینورسکی، ولادیمیر. (۱۳۸۵). ایران در زمان نادرشاه. ترجمه رشید یاسمی. چاپ چهارم. تهران: دنیای کتاب.
۳۵. نراقی، ملا احمد. (۱۳۷۱). معراج السعاده. تهران: هجرت.

ISSN: 2645-4475

فصلنامه مطالعات کارپردی در
علوم اجتماعی و جامعه‌شناسی

سال هفتم، شماره ۱ (پیاپی: ۲۸)، بهار ۱۴۰۳